मन्थरामाधुर्यम्

डॉ. तथागतमण्डलः

प्राचीनकालाद् आरभ्य न केवलम् अस्माकं देशे, विदेशेषु अपि रामायणाख्यस्य आर्षकाव्यस्य विषये महती चर्चा विद्यते।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥
[वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे २.१५]

इत्थम् अकस्मात् मुखनिःसृतेन श्लोकेन चकितः वाल्मीकिः चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः निर्देशानुसारं रामजन्मनः प्राग् एव नारदमुखात् रामवृत्तान्तं श्रुत्वा अनुष्टुप्छन्दसा रामायणं व्यरचयत्। एषा तु वाल्मीकिरामायणस्य कथा। वाल्मीकीयरामायणम् अतिरिच्य श्रीरामचन्द्रस्य कथा अग्निपुराणे, अध्यात्मरामायणे च वर्तते। रामायणस्य मुख्यचरित्ररूपेण आदौ सीतारामयोः उल्लेखः भवति। अनन्तरं लक्ष्मणादिभ्रातॄणां, दशरथस्य, कौशल्यादिमहिषीणां विषये चर्चा क्रियते। परन्तु यस्याः चरित्रं विना रामायणं सम्पूर्णं भवितुं नार्हति सा अस्ति मन्थरा। रामजन्मनः मुख्योद्देश्यम् आसीत् रावणवधः। तत्सिद्धये च मन्थरायाः पात्रम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

रामरूपप्रज्वलितदीपस्य अधः यत् तमसाच्छन्नं दीपाधानमस्ति अधुना तत्र प्रकाशः उपस्थाप्यते।

मन्थारायाः देशकालादिवर्णनम् वाल्मीकिरामायणे अग्निपुराणे अध्यात्मरामायणे च मन्थरायाः देशकालादिविषये किमपि तथ्यं नावाप्यते। अद्भुतरामायणे तु मन्थरायाः प्रसङ्गः एव नास्ति। मन्थराप्रसङ्गः वाल्मीकिरामायणस्य अग्निपुराणस्य अध्यात्मरामायणस्य च अयोध्याकाण्डे प्राप्यते। वाल्मीकिरामायणे मन्थराविषये उच्यते– "ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता"[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ७.१]। मन्थरा आसीत् केकयप्रदेशस्य कैकेयीजनकस्य राज्ञः अश्वपतेः दासी। यदा राज्ञा दशरथेन साकं कैकेय्याः परिणयः जातः तदा मन्थरा अपि कैकेय्या साकम् अयोध्याम् आजगाम।

मन्थरायाः सौन्दर्य्यस्य वर्णनम् आदिकविः वक्रा, पापदर्शिनी, कुब्जा चेत्यादिरूपेण मन्थरां वर्णयति। परन्तु सा कुब्जा भवतु वक्रा वा, आदिकविः कैकेयीमुखेन मन्थराया यथा रूपकीर्तनं करोति तच्छ्रुत्वा तस्या रूपमाधुर्यविषयेऽपि सम्यग् ज्ञानं भवति।

तत्र वाल्मीकिना रामायणस्य अयोध्याकाण्डे मन्थरायाः रूपकीर्तनम् एभिः श्लोकैः क्रियते-

त्वं पद्मम् इव वातेन सन्नता प्रियदर्शना।
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात् समुन्नतम्॥
अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभम् इव लज्जितम्।
प्रतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ॥
विमलेन्दुसमं वक्त्रम् अहो राजसि मन्थरे।
जघनं तव निर्मृष्टं रशनादामभूषितम्॥
जङ्घे भृशम् उपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ।
त्वम् आयताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी॥

dīpaśikhā/v5/2023/Dr. Tathagata Mondal/pp. 2-7

अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीव शोभने।

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ९.४१-४५]

वायुप्रवाहेन पद्मपुष्पं यथा सन्नतं भवति मन्थरे, त्वमपि तथैव सन्नता सती प्रियदर्शना। तव वक्षस्थलं कुब्जताप्रभावेन व्याप्तम् अस्ति, तस्मात् स्कन्धात् समुन्नतं दृश्यते। वक्षःस्थलस्य अधः यत् सुनाभियुक्तम् उदरम् अस्ति तत् वक्षोजयोः दृष्ट्वा लज्जितं भवति। तस्मात् शान्तः अर्थात् कृशः इति प्रतीयते। तव जघनं विस्तृतम्, अपि च तव पयोधरौ सुपीनौ स्तः। मन्थरे, तव मुखं निर्मलचन्द्रवत् शोभितं भवति। रशनादाम्ना विभूषितं तव जघनं निर्मलम् अस्ति। मन्थरे, तव जङ्घाद्वयं परस्परम् अधिकाधिकतया संलग्नम् अस्ति। तव पादौ अपि बृहदाकारयुक्तौ स्तः। त्वं विशालजङ्घाभ्यां सुशोभिता असि। शोभने, यदा त्वं मम पुरतः क्षौमवस्त्रं धृत्वा गच्छसि तदा अतीव सुन्दरी दृश्यसे।

अध्यात्मरामायणस्य अयोध्याकाण्डे अपि सत्यां वक्रतायां कैकेयी मन्थरां वक्रसुन्दरी इत्युक्त्वा सम्बोधयति “एवं त्वां बुद्धिसम्पन्नां न जाने वक्रसुन्दरि”। [अध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २.७७]

मन्थरायाः बुद्धेः वर्णनम् वाल्मीकिरामायणे यथा मन्थरायाः रूपकीर्तनं विधीयते तथैव तस्याः कुविद्याविषये राजनीतिविषये आदिकविः कैकेयीमुखेन प्रशंसनम् अपि करोति।

आसन् याः शम्बरे मायाः सहस्रम् असुराधिपे॥
हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः।
तदेव स्थगु यद् दीर्घं रथघोणम् इवायतम्॥
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते।

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ९.४५-४७]

उभयं रामायणम् अधीत्य इत्येव कल्पयितुं शक्यते यत् मन्थरायां यद्यपि वक्रता आसीत् तथापि सा प्रियदर्शना, क्षत्रविद्यासु पारदर्शिनी चापि आसीत्। रूपे तु तस्याः मालिन्यं नासीत् परन्तु हृदयस्य मालिन्येन तस्याः बाह्यरूपम् अपि मलिनं जातम्।

वाल्मीकिरामायणे रामस्य वनवासे मन्थरायाः भूमिका रामायणत्रये एव मन्थरायाः प्रवेशः रामराज्याभिषेकस्य पटभूमिकायाम् एव भवति। वाल्मीकिरामयणे अयोध्याकाण्डस्य सप्तमसर्गाद् आरभ्य नवमसर्गपर्यन्तं मन्थरायाः उल्लेखः प्राप्यते। तदनन्तरं मध्ये कुत्रापि मन्थराचरित्रस्य वर्णनं नास्ति। पुनः अयोध्याकाण्डस्य अष्टसप्ततितमे सर्गे मन्थरायाः उल्लेखं कृत्वा आदिकविः तस्य चरित्रस्य समाप्तिं साधयति। रामस्य राज्याभिषेकार्थम् आयोजनं चलति स्म। तस्मिन् समये रामस्य धात्र्याः सकाशं गत्वा मन्थरा राज्याभिषेकस्य संवादं प्राप्य कैकेयीं सूचयति। सूचनां प्राप्य कैकेयी आह्लादिता सती मन्थरायै हारं दत्तवती।

अतीव सा तु संतुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता।
दिव्यम् आभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम्॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ७.३२]

कैकेयी तु रामभरतयोः मध्ये पार्थक्यं न जानाति स्म। यथा भरते तथैव रामे तस्याः प्रीतिरासीत्।

रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये।
तस्मात् तुष्टास्मि यद् राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ७.३५]

परन्तु मन्थरा तस्याः कुमन्त्रणाबलेन कैकेय्याः मनसि गरलं मिश्रितवती। उक्तञ्च तया, रामः राजा भवति चेत् भरतस्य अनिष्टं निश्चितम्। तस्मात् रामः अवश्यं वनं गच्छेत्।

यदा हि रामः पृथिवीम् अवाप्स्यते

ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति।
अतो हि सञ्चिन्तय राज्यम् आत्मजे
परस्य चैवास्य विवासकारणम्॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ८.३९]

मन्थरावाक्येन चोदिता सती कैकेयी अपि भरतस्य भविष्यविषये चिन्ताक्रान्ता सती दशरथस्य सकाशात् रामस्य वनवासम् इष्टवती ।

नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः॥
चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः।
भरतो भजताम् अद्य यौवराज्यम् अकण्टकम्॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ११.२६-२७]

वाल्मीकिरामायणं पठित्वा वक्तुं शक्यते यत्, यद्यपि मन्थरा रामस्य विषये कपटप्रबन्धं कृतवती तथापि सामाजिकराजनैतिकदृष्ट्या मन्थरायाः तादृशाचरणे कारणमासीत् कैकेय्याः भरतस्य स्वस्य च भविष्यविषये चिन्तनम्। प्राचीनकाले राज्ञां बह्व्यः भार्याः भवन्ति स्म। तासु यस्याः पुत्रः ज्येष्ठः सर्वतोभावेन श्रेष्ठः च भवति स्म तस्यैव हस्ते समग्रराज्यस्य भारः अर्प्यते स्म। यः राजा भवति स्म तस्य माता भवति राजामाता। तस्मात् यः राजा अभवत् तस्यैव आत्मीया अधिकाधिकतया सम्मानिता भवन्ति स्म। रामः राजा भवति चेत् कौशल्या राजमाता स्यात्। तदा कौशल्यायाः आत्मीयानाम् एव अधिकाधिकतया परिरक्षणं भवेत्। यद्यपि कैकेय्याः वचसा ज्ञायते यत् रामः कौशल्यायाः अपेक्षया कैकेय्याः एव अधिकसेवां करोति स्म– "कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु"[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ८.१८]। यद्यपि रामः कैकेय्याम् आधिक्येन स्निह्यति स्म तथापि रामस्य राज्याभिषेकानन्तरं कौशल्यया कैकेय्या अवमाननं भवितुम् अहर्ति स्म इति धिया मन्थरया रामस्य राज्याभिषेके विघ्नोत्पादः वास्तवदृष्ट्या तु स्वाभाविक एव। यः सर्वभावेन साम्राज्यस्य भारग्रहणे समर्थः भवति तस्यैव राज्यभारग्रहणे योग्यता इति धिया रामः सर्वासु दिक्षु ज्येष्ठः एव आसीद् इति तु कैकेयीवाक्येन एव ज्ञायते–

धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः।
रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यम् अतोऽर्हति॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ८.१४]

तस्मात् रामस्यैव राज्याभिषेकः युक्तः। तर्हि मन्थरया रामस्य राज्याभिषेके विघ्नस्य उत्पादनं तु तस्याः कापट्यम् एव द्योतयति। पूर्वस्मिन् काले राज्ञा साकं राजकन्यायाः परिणयानन्तरं राजकन्यया साकं सेविकानां सखीनां वा प्रेषणस्य रीतिरासीत्। राजकन्यया सह याः दास्यः आगच्छन्ति स्म ताः राजकन्यापेक्षया बुद्धिमत्यः भवन्ति स्म। राजकन्यायाः आनुकूल्यचिन्तनम् अनुकूलपरामर्शदानं अपि च प्रतिकूलतायाः निवारणम् एव तासां मुख्यम् उद्देश्यं भवति स्म। मन्थरा आसीत् कैकेय्याः ज्ञातिदासी। तस्मात् तस्याः कैकेयीं प्रति अनुकूलपरामर्शदानं कर्तव्यम् एव आसीत्। भवतु रामः ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च। परन्तु कैकेय्याः तथा मन्थरायाः अधिकलाभः भरतस्य राज्यप्राप्तौ सत्याम् एव स्यात् इत्यपि मन्थरावाक्येन स्पष्टरूपेण ज्ञायते–

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति।
यदि चेद् भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यम् अवाप्स्यति॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ८.३४]

तस्मात् मन्थरादृष्ट्या विचारयामः चेत् सा तस्याः सख्युः न किमपि अनिष्टं साधायति। वाल्मीकिरामायणम् आलोचयामः चेत् सर्वत्र कैकेय्याः भरतस्य च भविष्यविषये एव मन्थरा

चिन्तयति स्म। रामस्य राज्याभिषेकः भविष्यति इति वाक्येन मन्थरा सर्वदा भीता असीत्। भीत्या सा उच्चारयति कैकेयीं प्रति–

ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यम् अकण्टकम्।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरम् अथापि वा॥

[वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे ८.२७]

अनेन श्लोकेन विचारयितुं शक्यते यत् मन्थरा भरतस्य प्राणविषये अपि चिन्तिता आसीत्। रामः भगवतः विष्णोः अवतारः अस्ति इति तु तया न ज्ञायते। सा तु सामान्यां मनुष्यबुद्धिम् आश्रित्य साधारणमनुष्यत्वेन रामं विचारयति। विचारस्य फलरूपेण सा इदम् एव सिद्धान्तयति यत्, यथा सामान्यलोकसमाजे दृश्यते यत्, राजानः स्वस्य सिंहासनस्य सुरक्षार्थं तेषाम् अपरान् सपत्नान् घ्नन्ति स्म। मन्थरा राजनीतिकुशला आसीत्। तया ज्ञायते राजपदस्य एतादृशः कुप्रभावः विद्यते यत् तस्य प्राप्तये प्राणप्रियः सहोदरः अपि शत्रुः भवति। राजपदस्य प्राप्तये तदा स्वात्मीयाः अपि स्वात्मीयानां रक्तपाताय किञ्चिद् अपि न विचिन्तयन्ति। यद्यपि रामः स्वभ्रातृणां पितृवत् स्नेहेन पालनं करोति। परन्तु अनन्तरं कदाचित् रामः यदि स्वस्य राजपदस्य रक्षार्थं भरतेन भीतः सन् तस्य हननं कुर्यात् तर्हि तस्याः सख्युः पुत्रशोकेन का दशा स्यात्। या मन्थरा तस्याः सख्युः आनुकूल्यसम्पादनाय केकयप्रदेशाद् अयोध्याम् आगता सा कथं कैकेय्याः तस्याः पुत्रस्य वा भविष्यविषये चिन्तनं न कुर्य्यात्। सामाजिकराजनैतिकदृष्ट्या पश्यामः चेत् मन्थरा न दुष्टा, अपि तु तत्कालिकसामाजिकराजनैतिकविषये सुनिपुणज्ञानसम्पन्ना।

अग्निपुराणे रामस्य वनवासगमने मन्थरायाः भूमिका अग्निपुराणे अवतारवर्णनाप्रसङ्गे रामायणस्य वर्णनम् अग्निना क्रियते। अग्निपुराणे यत् रामोपाख्यानम् अस्ति तत्र रामस्य राज्याभिषेके विघ्नस्य उत्पादनाय मन्थरायाः भूमिका किञ्चिद् भिन्नतया वर्णिता। अत्र रामं प्रति मन्थरायाः विरागस्य कारणं किञ्चिद् भिन्नम्। अग्निपुराणस्य षष्ठाध्याये उच्यते–

पादौ गृहीत्वा रामेण कर्षिता सापराधतः।
तेन वैरेण सा रामवनवासञ्च कांक्षती॥ [अग्निपुराणे ६.८]

अर्थात् रामः मन्थरायाः पादयोः आकर्षणं कृतवान्। तेन कारणेन मन्थरा रामस्य वनवासम् इच्छति।

अत्र "तेन वैरेण" इत्यनेन पदेन स्पष्टं ज्ञायते यत् रामस्य वनवासे कारणम् अस्ति रामेण मन्थरायाः पादाकर्षणम्। यदि रामेण मन्थरायाः पादाकर्षणं न क्रियेत तर्हि मन्थरा रामस्य विरुद्धं कुमन्त्रणं न कुर्यात्। अत्र मन्थरायाः यादृशचरित्रस्य वर्णनं प्राप्यते तेन ज्ञायते यत् मन्थरायाः मनसि क्षमाभावस्य लेशमात्रम् एव नास्ति। रामेण केवलं मन्थरायाः पादाकर्षणम् एव कृतम्। अन्यत् किमपि प्रहारादिकं तु न कृतम्। केवलं पादाकर्षणस्य प्रतिशोधरूपेण या चतुर्दशवर्षाणि यावत् वनवासं काङ्क्षितुं शक्नोति सा तु प्रतिशोधमनस्कारूपेण एव स्वचरित्रस्य प्रकटनं करोति।

अध्यात्मरामायणे रामस्य वनवासे मन्थरायाः भूमिका वाल्मीकिरामायणम् अग्निपुराणं च अधीत्य विचारयितुं शक्यते यत् मन्थरा कुटिलबुद्धिबलेन कैकेयीं रामस्य वनवासाय प्रेरितवती। परन्तु अध्यात्मरामायणे अयं प्रसङ्गः किञ्चिद् भिन्नतया प्रतिपाद्यते। वाल्मीकिरामायणे अग्निपुराणे च अयोध्याकाण्डे मन्थरायाः प्रवेशः यथा रामस्य राज्याभिषेककाले भवति अत्रापि तथैव। परन्तु अत्र रामस्य राज्याभिषेके विघ्नोत्पादनकार्ये देवाः प्रमुखभूमिकां स्वीकृतवन्तः। तेषां कार्यसम्पादनाय ते मन्थरां परोक्षरूपेण नियोजितवन्तः। अन्यत्र रामायणेषु रामस्य राज्याभिषेके विघ्नार्थं मन्थरायाः साक्षात् भूमिका विद्यते। परन्तु अत्र अध्यात्मरामायणे देवानाम् इच्छानुसारं दैववाण्याः प्रभावेन मन्थरा रामस्य

राज्याभिषेके विघ्नं सम्पादयति। अध्यात्मरामायणे उच्यते–

एतस्मिन् अन्तरे देवाः देवीं वाणीम् अचोदयन्।
गच्छ देवि भुवो लोकम् अयोध्यायां प्रयत्नतः॥
रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः।
मन्थरां प्रविशस्वादौ कैकेयीं च ततः परम्॥
ततो विघ्ने समुत्पन्ने पुनरेहि दिवं शुभे।
तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्रविवेशाथ मन्थराम्॥

[अध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २.४४-४६]

अध्यात्मरामायणं पठित्वा तु पाठकस्य मनसि एतादृशः विचारः उदियाद् यद् मन्थरा तु समीचीना आसीत्। देवैः प्रेरिता सत्येव सा कैकेयीं रामस्य वनवासाय चोदितवती।

एवं वाल्मीकिरामायणम् अग्निपुराणञ्च पठित्वा रामानुरागिणां मन्थराविषये सनिन्ददृष्टिः एव स्वाभाविकी। परन्तु रामायणत्रयम् एव यः पठति स चन्द्रस्य कलङ्कं गृह्णीयाद् उत आलोकरूपशोभां गृह्णीयात् तद्वत् संशयः स्यात्।

मम मतेन तु सत्यपि कलङ्के यस्याधिक्यम् अस्ति तस्यैव ग्रहणं कर्तव्यम्। परन्तु यद्यपि रामायणद्वये मन्थरा परमपापिकारूपेण प्रतिपादिता तथापि तत्रैव तस्याः चरित्रस्य माधुर्यं निहितम् अस्ति। कथमिति चेत् वर्ण्यते– विष्णोः द्वारपालौ जयविजयौ सनकादीनाम् ऋषीणां शापेन पृथिव्यां त्रिषु युगेषु विष्णोः शत्रुरूपेण त्रिः जन्म स्वीकृतवन्तौ। विष्णोः हस्तेन मरणं विना तयोः मुक्तिः न स्यात्। तस्मात् त्रेतायां रावणकुम्भकर्णरूपेण तौ रामेण हतौ। यदि रामस्य वनवासकाले सीताहरणं न स्यात् तर्हि सीतायाः उद्धाराय युद्धाभावे तयोः मरणं पुनः मुक्तिः अपि न स्यात्।

रावणेन धर्षिता सती कुशध्वजस्य वाङ्मयी कन्या वेदवती सीतारूपेण जाता।

यस्मात् तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने॥
तस्मात् तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः।

[वाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे १७.३१-३२]

यदि वनवासकाले सीताहरणं न स्यात् तर्हि रामेण रावणवधः न स्यात्। असति रावणवधे वेदवत्याः शापः व्यर्थः स्यात्। रामस्य वनवासः यदि न स्यात् तर्हि अन्धमुनिना पुत्रवियोगोत्थदुःखेन प्रदत्तः शापः व्यर्थः स्यात्।

इतोऽपि मारीचस्य मुक्तिः, जटायोः मोक्षप्राप्तिः, शवर्याः मुक्तिः, हनुमता साकं रामस्य मेलनं, बालिनो वध इत्यादिकं बहुमाहात्म्यपूर्णं घटनाजातं रामस्य वनवासकाले एव अभवत्।

रामायणे वनवासस्य मुख्यभूमिका विद्यते। रामस्य वनवासाभावे रामायणम् असम्पूर्णमेव स्यात्। रामायणे अयोध्याकाण्डस्य सप्तमसर्गात् वनवासविषये चर्चा प्रारभ्यते अपि च युद्धकाण्डे या कापि घटना विद्यते तासां मूलं वनवास एव अस्ति।

रामस्य वनवासगमने हेतुभूता अस्ति मन्थरा एव। मन्थरायाः कारणेन परोक्षेण प्रत्यक्षेण वा भवतु, रामस्य वनवासः अभवत्। वस्तुतः मन्थरायाः कार्यकलापादिकम् आपाततः पश्यामः चेत् सा दुष्टं कृतवती इत्येव प्रतिभाति। किञ्चित् गूढरूपेण विचारयामः चेत् मन्थरायाः कार्यकलापानां माधुर्यं रामायणस्य मूले एव विद्यते। यद्यपि मन्थरा रामायणे रामस्य प्रतिकूला एव आसीत्। परन्तु ईश्वरस्य प्रतिकूलः कोऽपि भवितुं नार्हति। यः कोऽपि ईश्वरस्य प्रतिकूलः भवति सः प्रतिकूलतया ईश्वरस्य आनुकूल्यम् एव साधयति। तथैव आसीत् मन्थरा। सा ईश्वरेण रामावतारस्य प्रतिकूलतया अनुकूलकार्यम् एव साधयितुं चिता आसीत्।

तस्मात् मम मतेन तु रामेण हतस्य रावणस्य यथा मोक्षः जातः, रामनामकीर्तनेन यथा हनुमान् राममयः जातः, रामस्य प्रसवेन कौशल्या यथा रत्नगर्भा जाता, यथा वा रामस्य भार्यात्वेन सीतायाः पूर्णता जाता तथैव रामविषये कुचिन्तनेनापि मन्थराचरित्रस्य मलनाशेन प्रतिभाति तस्यां माधुर्य्यम्।

अध्यात्मरामायणे इव आनन्दरामयणे अपि मन्थरा रामस्य राज्याभिषेके विघ्नार्थं दैववाण्या चोदिता।

एवं त्रेतायुगे रामं नगर्यां सीतया सुखम्।
क्रीडन्तं नारदोऽर्केब्दे ययावाकाशवर्त्मना॥
अथ रामो मुनिं पूज्य सीतया लक्ष्मणेन च।
शुश्राव वचनं तस्य सुरैर्विज्ञापितं च यत्॥
निहत्य रावणं युद्धे ततो राज्यं कुरुष्व हि।
अङ्गीकृत्य रघुश्रेष्ठस्तं मुनिं च व्यसर्जयत्॥
अथ रामोऽब्रवीत् सीतां मम राज्याभिषेचनम्।
कर्तुकामोऽस्ति तत्राहं विघ्नम् उत्पाद्य दण्डकम्॥
गच्छामि रावणादीनां वधार्थं लक्ष्मणेन च।
अयोध्यायां वसात्र त्वं कौसल्यां पार्थिवं भज॥
तच्छ्रुत्वा कैकयी चापि तस्यै भूषणम् अर्पयत्।
एतस्मिन्नन्तरे वाण्या देववाक्यात् सुमोहिता॥
तुष्टां दृष्ट्वा तु कैकेयीं भर्त्सयन्त्याह तां पुनः।
मूढे कथं त्वं तुष्टाऽसि हतभाग्याऽसि वेद्म्यहम्॥

[आनन्दरामायणे सारकाण्डे ६.१-५, ४१-४२]

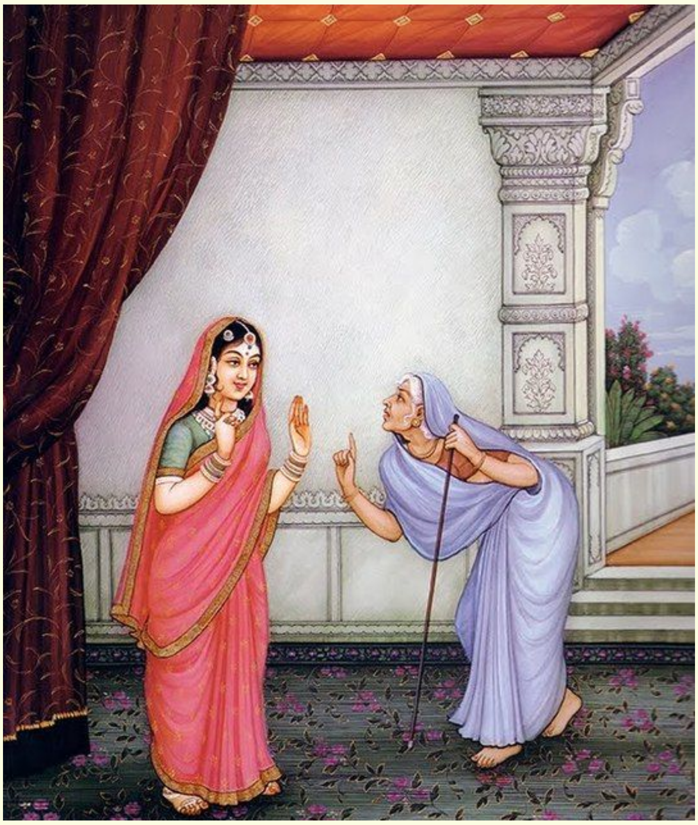

[चित्रम् अन्तर्जालात् स्वीकृतम्]